

**РІД / РОДИНА ЯК ОСНОВА ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОСУ  
(ЗА ФОЛЬКЛОРНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ  
КІНЦЯ ХІХ–ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ)**

**Мушкетик Леся,**

докторка філологічних наук, член-кореспондентка НАН України,

ORCID ID 0000-0001-5958-0044

Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології

імені М. Т. Рильського НАН України

м. Київ, вул. Грушевського, 4; 01001, Україна

[mushketik@ukr.net](mailto:mushketik@ukr.net)

***Анотація.** Мета і завдання нашого дослідження полягають у розгляді аксіологічних цінностей роду й родини в українському традиційному суспільстві кінця ХІХ – початку ХХ століття, здійсненому на матеріалі уснословесної творчості, що є актуальним з погляду вивчення та популяризації етосних цінностей українського суспільства, його кращих етнічних традицій, ментальних якостей людини. Цінності роду й родини високо цінувалися в українській традиційній спільноті, були основою матеріального і духовного життя людей. Ця родиноцентричність широко відбилася в уснопоетичній творчості, як прозовій, так і пісенній. Зображення роду (родини) в українському фольклорі підноситься до рівня вищих екзистенційних цінностей людини. Ці питання цікавили таких дослідників минулого і наших днів як М. Костомаров, П. Житецький, М. Сумцов, І. Франко, В. Гнатюк, М. Гайдай, М. Пазяк, О. Дей, Н. Шумада, Н. Скрипник та ін.*

*В уснословесній творчості збереглися відголоски родового устрою суспільства, коли виживання первісних людей було можливе тільки в колективі – родовій общині. Спільна праця і проживання вимагали регуляції поведінки, дотримання правил співіснування. У цей час було вироблено прості норми моральності в родових общинах, до яких входили патріархатні сім'ї: повага до батька (глави сім'ї) і старших, опіка молодших, слабших, патріотизм, пошанування померлих, роду, колективізм.*

*Поняття «рід», «родина», «родичі», «рідна земля», «батьківщина» у фольклорі вербалізуються у складі концептів «свій»/«чужий». Найбільшим покаранням у давні часи було вигнання з родини, залишення поза родом, позбавлення родичів. У народних піснях та ін. жанрах фольклору змальовано підлегле становище жінки (молодиці) у новій родині, маргінальний статус сироти, вдови. У значенні батьківщини, країни, родини може поставати хата, яка в цьому сенсі набирає сакральних вимірів як зовні, так і всередині (архетипи: дім–поле–храм). Через рід, родину приходить усвідомлення належності індивіда до більшого утворення – держави, формуються почуття патріотизму, любові до своєї вітчизни. Високе устремління до «належного», його злиття із суцям знаходимо в колядковому світі ідеальної селянської родини, де панує злагода, мир і любов, кожен має своє призначення і коло обов'язків, поводить згідно з усталеними віковими і статевими нормами.*

***Ключові слова:** рід, родина, український етнос, уснословесна творчість, цінності, свій/чужий, батьківщина.*

**GENUS / FAMILY AS THE BASIS OF THE LIFE OF UKRAINIAN ETHNOSIS  
(BY FOLKLORE RESOURCES OF THE END OF THE 19TH TO THE BEGINNING  
OF THE 20TH CENTURY)**

© Mushketyk L., 2021

**Mushketyk Lesia,**  
D. Sc. in Philology  
ORCID ID 0000-0001-5958-0044  
Rylsky Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology  
of Ukrainian Academy of Sciences, Kyiv, Ukraine  
[mushketik@ukr.net](mailto:mushketik@ukr.net)

***Abstract.** The purpose and objectives of our study are to consider the axiological values of the family in the traditional Ukrainian society of the late nineteenth - early twentieth century, based on the material of oral creativity. This is relevant in terms of studying and promoting the ethos values of Ukrainian society, its best ethnic traditions, and mental qualities. The values of the genus and the family were highly valued in the Ukrainian traditional society. They were the basis of the material and spiritual life of human. This homo-centricity was widely reflected in oral poetry, both prose and song. The image of the kindred (family) in Ukrainian folklore rises to the level of higher existential values of human.*

*The importance of the genus and the family in folk culture, in particular folklore, was written by M. Kostomarov, P. Zhitetsky, M. Sumtsov, I. Franko, V. Hnatyuk, M. Gaidai, M. Pasyak, A. Dey, N. Shumada, V. Skrypnyk and others.*

*In the verbal creativity, there were echoes of the generic structure of society, when the survival of primitive people was possible only in the collective tribal community. Joint work and residence required regulation of behavior, observance of the rules of coexistence. At this time, simple norms of morality were developed in the clan communities, which included patriarchal families: respect for the father (heads of the family) and elders, the burning of the younger and weak, the patriotism, the respect of the deceased, the family, collectivism.*

*The concept of "genus", "family", "relatives", "native land", "homeland" in folklore are verbalized in the concept of "own"/"stranger". The greatest punishment in ancient times was expulsion from the family, abandonment, deprivation of relatives. In folk songs and other folklore genres depicted the subordinate position of a woman (young woman) in a new family, marginal status of an orphan, widow.*

*In the sense of the homeland, country or family, there may be a hut, which in this meaning gathers the cabaret measurements both externally and internally (archetypes: house-field-temple). Through the genus, the family comes to realize the affiliation of the individual to a larger formation as the state, formed a sense of patriotism, love for their homeland.*

*The high aspiration to the "proper", its merger with the existing, is found in the carol-loving world of an ideal peasant family, where peace, harmony and love prevail, each has its own purpose and scope of duties, behaves in accordance with established ages and sexual norms.*

**Key words:** *genus, family, Ukrainian ethnos, verbal creativity, values, own/ stranger, homeland.*

### **Вступ**

В українській народній культурі збереглися відголоски родового устрою суспільства, коли виживання первісних людей було можливе тільки в колективі – родовій общині. В. Охримович писав: «Однак, рід є організацією не лише родинною, а також економічною, політичною і релігійною, доволі важливою і доволі розповсюдженою. Земля, худоба, майно, помешкання і харчові запаси була загальною власністю роду. Рід розподіляв між своїми членами роботу і ділив між ними спільний заробіток... Спадщина, що лишилася від окремої особи, ставала загальним набутком роду чи розділялася поміж його членами. Рід мав спільні обряди, свята, ігрища, спільних богів. Все це поєднувало рід внутрішнім зв'язком і виокремлювало його серед інших родів. На чолі роду стояв керівник, який у мирний час правив народом, а під час війни стояв на чолі війська» (Охримович 1892: 3). Дослідники свідчать, що деякі

моральні відносини у родині склалися ще за часів матриархату. Це цінності праці, захисту свого роду, родичів, покірність і скромність, зародження мовного етикету, передача досвіду наступним поколінням, кровна помста, заборона інцесту тощо.

Спільна праця і проживання вимагали регуляції поведінки, дотримання правил співіснування. У цей час було вироблено прості норми моральності в родових общинах, до яких входили патріархатні сім'ї: повага до батька (глави сім'ї) і старших, опіка молодших, слабших, патріотизм, пошанування померлих, роду, колективізм. Первісні норми підтримувалися за допомогою системи табу – заборон. Дослідники зауважують і подвійність системи табу – як синоніми священного і водночас нечистого, небезпечного. На основі табу упродовж історичного розвитку постали звичаї, традиції. Справедливість ґрунтувалася на принципі віддяки (нанесенні рівноцінного збитку, помсти) – таліона.

Етичні відносини почали формуватися у період соціального розшарування суспільства, його одиницею (осередком) стає патріархальна родина, до якої входило декілька поколінь, що спільно мешкали і вели спільне господарство. Залежність сім'ї від общини слабшає. У патріархальному суспільстві з'явилися нові норми, зорієнтовані на зміцнення ролі й авторитету чоловіка як глави родини. З цим пов'язана підлегла роль жінки, звичай левірату та ін. Загострюється відчуття соціальної несправедливості, починає жорсткіше регламентуватися поведінка, дотримання законів, покарання за їх порушення. Ці умови спонукали до морального вибору.

Отже, родина – це «традиційний символ душевного порятунку, затишку, ключова ланка родоводу; постала від давнього родинного культу, що скріплював рід і беріг негасимий вогонь домашнього вогнища...; характеризується високою моральністю стосунків», – констатує В. Жайворонок (Жайворонок 2006: 504). Через родину люди долучаються до більших формальних об'єднань: «Офіційний і народно-звичаєвий інститути спорідненості мають контактну зону – це сім'я. В обох системах спорідненості вона становить собою точку відліку. Можна сказати, що сім'я – це вісь, стрижень, навколо якого обертаються і діахронічний, і синхронічний типи родинних відносин», – пише М. Гримич (Гримич 2000: 8).

#### **Матеріали та методи дослідження**

Метою і завданнями нашого дослідження є розгляд аксіологічних цінностей роду й родини в українському традиційному суспільстві кінця ХІХ – початку ХХ століття на матеріалі різних жанрів уснословесної творчості, особливостей їх образно-художнього втілення та вербалізації. У статті було використано тексти пісенного і прозового фольклору з усієї території тогочасної України, записані в ХІХ – на початку ХХ століття відомими збирачами, які увійшли до різночасових регіональних, жанрових, тематичних та ін. збірників фольклору та етнографії. До аналізу долучено також етнологічні джерела з традиційної народної культури, зокрема обрядовості, звичаєвого права, ритуалів та звичаїв.

Методика роботи має комплексний, міждисциплінарний характер, серед методів, за допомогою яких розкрито поставлену проблему, виокремлено аналітичний, синтетичний, системний, культурно-історичний, зіставний, а ще методи етнетики, антропології та етнопсихології. Використання етнографічних та етнопсихологічних розробок дозволяє розкрити глибинну семантику окремих мотивів та їх походження, оскільки народна творчість увібрала елементи народних вірувань, світогляду та самосвідомості етносу. У статті здійснено естетико-філологічний аналіз, який передбачає осягнення специфіки художньої трансформації народних текстів родинної тематики щодо морально-етичних норм та утворених внаслідок такої трансформації багатогранних та цілісних, оформлених за канонами народної традиції фольклорних творів; У роботі враховувалися напрацювання концептології, зокрема щодо бінарних опозицій тощо, а також лінгвофольклористики.

#### **Обговорення**

Про значення роду й родини у народній культурі у минулому писали М. Костомаров, В. Охримович, П. Житецький, М. Сумцов та ін. Студії

М. Драгоманова, І. Франка, В. Гнатюка розширили наукові межі дослідження фольклору в історико-порівняльному плані, утвердили за ним значення цінного джерела народного життя, його поведінкового кодексу. Чимало уснопоетичних взірців увійшло до окремих праць про народний етос і в пізніший період, це розвідки М. Гайдаю «Народна етика у фольклорі східних та західних слов'ян» (1972), дисертації Г. Разумцевої «Морально-етичні погляди українського народу за фольклорними джерелами: аксіологічний аспект» (2004) та Н. Скрипник «Вербалізація концептів народної моралі в українському фольклорі» (2014). Про моральнісні проблеми в середовищі української родини писали О. Дей, Н. Шумада, Н. Мельник, Л. Копаниця (пісні, балади), Л. Дунаєвська, Л. Мушкетик, М. Демедюк (казки) І. Березовський (загадки), М. Пазяк (паремії). Семантику та конотації народної символіки, її зв'язок з поведінковими зразками народу з'ясували в окремих виданнях В. Жайворонок, М. Дмитренко, М. Чумарна, Н. Данилюк, Н. Годзь.

Розгляд фольклорних матеріалів в аксіологічному аспекті щільно пов'язаний зі звичаєвістю, обрядовістю, народним побутом та культурою. Ці питання із цитуванням фольклорних текстів порушували у своїх етнологічних працях П. Чубинський, О. Левицький, П. Іванов, М. Данильченко, Я. Новицький, Т. Рильський та ін. Із сучасних дослідників слід назвати праці Г. Скрипник, В. Борисенко, О. Івановської, В. Балушка, М. Гримич, О. Кісь, І. Ігнатенко.

#### **Результати дослідження**

Цінності роду репрезентовані у різних жанрах фольклору, зокрема в такому давньому як календарна та весільна обрядова поезія: «Водночас календарно-обрядовий фольклор як носій давнього світосприймання містить в собі відгомін старих родових взаємин і первісної моралі. В ньому з особливою силою звучить мотив „роду-племіні“, мораль роду, що освячувала ставлення до батьків і старших, до близьких по крові... Народна етика включала сімейні взаємини і ставлення одне до одного членів роду, сім'ї. Таке сильне почуття роду пояснювалося давньою родовою і племінною роздробленістю слов'ян» (Гайдай 1972: 80).

Чимало свят народного календаря містять у собі обряди, пов'язані з культом ушанування предків. Таким чином люди намагалися забезпечити щастя і добробут, опираючись на допомогу духів (душ) померлих предків у земних справах, відлякати зло, передбачити майбутнє. Духів чествували на Різдво, Великдень, у час русальських і купальських обрядодій, жнивних свят та ін.: «Усі душі нашого роду, ідіть з нами кутю їсти! Дай, Боже, царство небесне всім померлим, у небі панування, а нам щастя, здоров'я і довге життя!» (Килимник 14: 30). Найбільшим святом було Різдво, що символізувало перемогу над злом, на столі ставили сніп збіжжя і кутю, страву з вареної пшениці і меду.

У своїй праці «Значение малорусских свадебных обрядов и песен в истории эволюции семьи» В. Охримович на матеріалі весільних обрядів та пісень сформував кілька тез щодо давнього побуту українського народу. Це, зокрема, існування матріархату, перевагу жіночої кривності над чоловічою, існування великих родів, родин, протиставлення свого і чужого роду, а також свідчення про давні форми шлюбу – пуналюанську родину (шлюби між братами і сестрами), а також екзогамію – заборону шлюбів між членами однієї родової групи і пошуки шлюбної пари поза межами свого роду. Так, спільність родового господарства, розподіл прав і обов'язків рівномірно між членами всього роду відбилися у наведених ним зразках пісень, наприклад:

«Сходжайся, родынойко,  
Чи убога, чи багата (bis) –  
Все в Бога единака.

Грайте, музыкы, ризько!  
Кланяйся, Марыню, нызько  
Малому и старому

И Господу Святому.

Цы гаразд мы зробілы:  
Всю родыну спросылы,  
Блызькую, далекую,  
Вельку й маленькую.

Оралы по гори, по долини,  
Сіялы пшениченьку  
По гори, по долини,  
Щоб була всей родыни»

(Охримович 1892: 28).

Весільні батьки бажали своїм дітям: «На щастя, на здоров'я, на вічну злуку. Так маєте жити, би лиха не чинити, бо хоч через сто літ, а покинете цей світ, бо чоловік муха: тут є, тут нема, а слава зла за ним ся лишає, дітей та онуків його зневажає. То бережіть свій рід від усіляких бід, бо люди си боя (бояться) недоброго роду, будуть зневажати всю вашу приплоду, скажуть: який рід, такий і плід» (Маковій 1993: 40). Однокорінними є слова врожай-родина-родити.

На позначення роду в українській мові та фольклорі існують лексеми: *рід, родонько, родина, родинька, родиночка, рідня, кривні*. Вживаються означення *добрий, чесний, милий рід, доброго роду* та ін. Народна мудрість констатує: «До свого роду хоч через воду»; «Нема в світі як родина, то вам скаже і дитина»; «Без родини нема щастя для людини»; «З родини йде життя людини»; «Хто відречеться роду, того рід відречеться»; «Який рід, такий плід»; «Нашому роду – нема переводу»; «Нема роду без вироуду»; «Немов верста на шляху – без роду, без племені, без захисту»; «Поганому роду нема встиду»; «Без сім'ї нема щастя на землі»; «Де в сім'ї лад, там без вад» та ін. Та бувають і винятки: «Як добре мався, то з кожним знався, а як прийшла лиха година, відцуралась вся родина»; «Біда не наші, та й біда з нашими»; «Свій коли не вкусить, то вщипне» і т. п.

Поняття *рід, родина, родичі, рідна земля, батьківщина* у фольклорі вербалізуються у складі концептів «свій/чужий». Найбільшим покаранням у давні часи було вигнання з родини, залишення поза родом, позбавлення родичів («Од роду одбилась, одкотивсь од роду»). «Почуття Роду, отже, є й у війську, і вдома, і в динамізмі, і в традиційності. Українець не може вийти з своєї родини, хіба що викорінений, або запроданий. Родина стає прообразом української групи», – писав Ю. Липа (Липа 1953: 183). Думу Буря на Чорному морі К. Грушевська вважає «апофеозом роду», вона пише також про магічну силу роду в думках про Азовських братів, про Коновченка, про вдову і почасті про Сірчиху. В основі бурі – солідарність з родом, лояльність до нього. Дослідниця вважає, що дума виникла в хліборобсько-вояцькому осередку з родовим світоглядом: «Співці дум, що разом з вояцько-невільницьким комплексом ідей прийняли в свій репертуар і моралістичну тенденцію, зовсім натурально, зайнялися з особливою увагою власне сею родовою елегією: історією відірваної від роду одиниці, щоб сим піднести силу роду» (Грушевська 1926: 2).

Перебування на чужині асоціюється з «каменем, який тяжко зняти». Це викликає стан незахищеності, самотності, непотрібності, «не вкоріненості» в існуванні, так, сирота у народній ліриці порівнюється з билиною, конопелькою, листом, пером, які невідь-куди несе за вітром чи водою. Мов одірвалось од гіллі, – писав про сирітське становище Т. Шевченко.

Героїнею багатьох українських ліричних пісень є жінка, що виходить заміж і відділяється від свого роду, переходячи до іншого, до чужої, часто ворожої сім'ї. Відчуття відірваності від роду передається через локуси, які їй треба долати, аби добутися до рідних, це круті гори, бистрі ріки, море, поле, ліс тощо. Вона просить птахів – це лебеді, гуси, орел, зозуля, чорна ворона передати звісточку рідним,

відвідати, бо їй тяжко. Молодиця пускає на воду квітку, зів'яла квітка, яку течія приносить до її матері, є символом нещасливого заміжжя.

Образ чужої, недоброї родина набуває різко негативної семантики у пісні Ой летіла зозуленька, це вороги, які «обсіли», окупували все помешкання, захопили життєвий простір, від них нікуди подітися:

«...Соловейко маленькій,  
В тебе голос тоненькій  
Защобечи ты мині,  
Що я в чужой стороні;  
Нема роду, родини,  
Ни вірної дружини.  
Да вже-ж сіи вороги  
Кругом хату обняли,—  
Не так хату, ще й сіни  
Вороженьки обсіли»

(Українські пісні 1962: 91).

В одній із весільних пісень зображується темна світлиця, де нема сонця, а наречену обсіла – у прямому значенні – з усіх боків Іванкова рідня, з права – дівері, Іванкові братики, зліва – зовиці, Іванкові сестриці, вона у справжній облозі.

Свій край протиставляється чужині і в народних афоризмах: «За морем тепліше, та дома миліше»; «Ліпше хліб свій недопечений, ніж чужий перепечений»; «Свій край, як рай, а чужа країна, як домовина»; «З рідного краю і ворона мила»; «Рідна сторона – мати, чужа – мачуха»; «В'яжи мене на всі чотири, тільки кинь меже меж своїми»; «Сорочка ближча як свита».

Сирота у фольклорі змальовується з великим теплом і співчуттям, у народі вважалось великим гріхом скривдити безбатченка. Люди вірили: «Бо ж сиротина – то ж така божа дитина»; «Хто з ума зведе, – поб'є лиха година». Життя його/її безрадісне: «Росла – весни не бачила, виросла – літечка не знала, прийшла осінь – сирітського серця не нагріла»; «Прийде неділя – Сорочка не біла / И головонька не гладенька, / И матінка не рідненька». Сирота ще іменується в піснях як *сиротинонька*, *сиротинка*, *сиротина сирітка*, *сиротя*, *бідна сирота*, *божа дитина*. Безталанний, бездольний і безчасний сирота прирівнюється до бур'яну, споришу при дорозі, сухої биліни, коноплини. Ніхто за ним не заплаче – «ані чужий, ні родина». Сльози сироти «розбивають камінь, розливають море»; «Сироті вітер завжди в очі»; «Сироті життя, як горох при дорозі: хто йде, той скубне»; «Сироту лають і б'ють, а плакати не дають». Над сиротою знущаються, бо він (вона) беззахисний:

«...Тайно гонять, явно б'ють, підкладають сіті,  
Ненавидять, гонять, б'ють, жерцем пожирають,  
Как яструби на бідную птицю, нападають;  
Лютим огнем яростию палають без міри,  
Метаються ось на мене, як люті звіри.  
Ніхто ж мене не бороне, ніхто не рятує,  
Гірко плачу, слізною ридаю, да й ніхто не чує.  
Ой що ж моя за вина, яка єсть причина?  
За то ж мене гонять, б'ють, що я сиротина»

(Труды этнографическо-статистической 2011: 448).

Традиційним мотивом у піснях і казках є пошуки могили батька чи матері, прохання встати з могили, підтримати. Померлі предки втілюються в казках у Кобилячу голову, бичка, корову і т.п. і допомагають дітям. Сирота не має правди на цьому світі, тому матиме віддяку в іншому, в раю.

Так само складним є становище удови (Краще сім раз горіти, ніж один раз одвоніти), якій тяжко самій, без чоловіка вести господарство, її недосвідченість у цих справах зображено в пісні:

«Ой не знала бідна вдова, як на світі жить.

Де й наняла ведмедика за плугом ходить.  
Бідна ж моя головонько, що я удова!  
Лежить моя нивочка неораная,  
Стоїть моя пшениченька несіяная»

(Календарно-обрядові пісні 1987: 345).

У поширеній в історичній Словаччині лемківській баладі про гору Маковицю на прикладі долі бідної вдови показано трагізм життя українців-русинів. Удовицю, яка недавно народила дитину, гонять на панське. Трагізм подій нагнітається їх часовою деталізацією: першої неділі вона поховала чоловіка, другої неділі народила сина, на третю її погнали на роботу. Жінка не хоче такої самої долі для свого сина і кидає його в озеро, мовляв, плавай синочку, у глибокій воді, ти не знав батька, не знай і матері.... Пісня, всупереч традиційним моральним нормам, виправдовує доведену до відчаю матір, учинений нею злочин, адже провина тих, хто допровадив її до такого стану, є ще тяжчою.

О. Кісь вказує на неоднозначні погляди селян на вдову: «...амбівалентне ставлення до вдови у громаді має синкретичний і полістадіальний характер: у ньому поєднуються патріархатні упередження щодо самотньої самостійної жінки (втілені в містичному страху перед її „надприродною силою“) та християнського співчуття і милосердя до неї в суспільстві» (Кісь 2012: 235). Удова становить потенційну загрозу для чоловіків, вона підмовляє коханця вбити жінку (Пісня про Якіма) тощо, їй приписують здібності чарівництва. М. Драгоманов у розвідці «Фатальна вдова» свідчить, що вона у піснях згадується як холодна, безсердечна жінка. Відтак перед молодим хлопцем стеляться три дороги: вдовичина – кровавая, материна – золотая, дівчинина – медяная. Вдова часто постає як чарівниця, отруйниця.

Однак у реальному житті вдова, як і сирота, була беззахисною, її статус самотньої жінки допускав ширення чуток та пліток, бідолашна вдовиця скаржилась на це в такому монолозі:

«Ой Боже, Боже, коли той вечер буде,  
Коли обо мени наговорюються люде!  
Говорють люде старый и малый,  
Та ще и к тому сусидоньки близькии,  
Сама не знаю як ворогам годити –  
Чи в чорному, чи в билому ходити?  
Выйду в чорному – скажуть, що ледащо,  
Выйду в билому – скажуть чепуриться,  
Сама я не знаю як до них примириться»

(Костомаров 1890: 455).

Водночас удова, володіючи певним майном, мала певну незалежність, свободу дій, могла вибрати собі пару. У жартівливій пісні «До вдовиці я ходив» удова приймала подарунки від залицяльника, однак згодом полюбила іншого. Ображений коханець шкодує «з'їдених дарів»:

«Отепер я гукатиму,  
На все село кричатиму:  
– Верни сало і пшеницю,  
Кукурудзу й чечевицю,  
І верни тее теля,  
Що я приніс звідтіля,  
І верни мені той мак,  
Ось тепер тобі як!  
Верни мені усе ціле,  
Верни тее, що ти з'їла!»

(Жартівливі пісні 1967: 696).

Через рід, родину приходять усвідомлення належності індивіда до більшого утворення – держави, формуються почуття патріотизму, любові до батьківщини. «Рід,

сім'я були складовою, окремою клітинкою племінного союзу, а згодом і держави, і через любов до роду, рідного вогнища приходило усвідомлення ваги і значення свого краю, патріотичні почуття і любов до Вітчизни», – писав Гайдай (Гайдай 1972: 80).

У народній поезії можна виокремити синонімічно-варіативний ряд висловів на позначення рідної землі: *рідна сторона, сторононька, рідний край, країна, україна, край веселий, своя земля, славна Україна* тощо. На іншому полюсі – *далека сторона, чужий край, чужина, далека чужина, чужа чужина* та ін.:

«Коли б же ви, воронії коні, а походу не сходили,  
Як ви мою головоньку навіки утопили!  
Утопили головоньку у чужую сторононьку,  
У чужую сторононьку, да на чужиноньку!»

(Соціально-побутові пісні 1985: 75).

У думі Маруся-Богуславка бранці молять Бога:

«Ой визволи, Боже, нас, всіх бідних невольників  
З тяжкої неволі,  
З віри бусурменської,  
На ясні зорі,  
На тихі води,  
У край веселий,  
У мир хрещений!»

(Українські народні думи 1990: 45).

Іван Огієнко писав: «Отак і ми мусимо завжди пам'ятати про свого Єрусалима, – про свій рідний край та про все своє рідне. Ми обов'язані про все рідне пам'ятати, як про найбільше й найсвятіше в нашому житті, бо хто його позбавиться, той позбавляється душі своєї і стає людиною бездушною та без вартісною» (Огієнко 2017: с. 53–54).

У значенні батьківщини, країни, родини може поставати хата, яка в цьому сенсі набирає сакральних вимірів як зовні, так і всередині (архетипи: дім–поле–храм), Ю. Липа писав: «Хата – це ідеал українського патріотизму. Українські козацькі думи говорять не про бундючну, містичну країну, лишень про „тихі води, ясні зорі“, де – край веселий. Про власну велику простору хату пише й Шевченко, і Куліш, і галицькі будителі. Там буде українська родина, цілий Рід... Може, яко формулу українського найглибшого патріотизму, і треба б прийняти несмертельне: Де згода в сімействі, де мир і тишина, щасливі там люди, блаженна сторона!... Поняття краю, як родини, як Хати, як Дому – це велика річ. Це значить, що для українця, в його свідомості, навіть не треба окреслювати докладніше українських земель. Там є дім, усе що найбільше людське, усі ідеали людини, праджерело усіх добрих почувань, і всі можливості розвою. Дім – це те місце, де найбільш людина є людиною. Це – осередок людства для українця» (Липа 1953: 200).

Хата є центром існування, світотворення. У легенді «Початок світа» розповідається про те, як Сатана будував хату, однак всередині вона виходила темною. Він носив днини, сонця жменями, та марно: «Бох тогди кажет: Дай мені се. – Вин дав, а Бох прорубав викна, поблагословив и хата стала ясна. Хата до сьогодні стала божа» (Галицько-руські 1892: 219). Своя хата як символ захисту, благополуччя і родинної гармонії згадується у пареміях: «Ваша хата, ваша й правда»; «Добре тому, хто в своєму дому»; «Хата чужая, як свекруха лихая»; «Будуй хату з лободи, а в чужую не веди»; «В хаті як у віночку і сама сидить яку квіточка»; «Дорогая тая хатка, де родила мене матка»; «У своїй хаті й угли помагають»; «Ліпша своя найгірша хата, ніж чужа найпрекрасніша палата»; «Своя хата – своя правда, своя стріха – своя втіха».

На сторожі родової моралі стоїть сам Бог, який карає за її порушення, антропоморфний Бог разом зі святим Петром ходить світом і нагороджує чи, навпаки, карає нерозумних членів родини. Г. Разумцева свідчить: «У сімейній моралі українського народу виявляється суперечливість між офіційною канонічною мораллю і



її народно-православним трактуванням. Бог карає за порушення законів родової спільноти, родового права. Це абсолютно протилежний до християнської ідеології етос. Для українця важливішою стала інша фраза із Старого заповіту: „Якщо хто отця матері не слухає, – смертю хай умре”. Таким чином, український православний Бог має суттєву відмінність від канонічного: він є охоронцем родової моралі, охоронцем сімейних цінностей, які виробила протягом попереднього розвитку українська і праукраїнська традиція» (Разумцева 2004: 14).

Мораль співвідносить реальну поведінку, свідомість і переживання людей з ідеалами, духовними і етичними орієнтирами (як повинно бути). Високе устремління до належного, його злиття із сущим знаходимо в колядковому світі ідеальної селянської родини. Дидактичне призначення цього жанру вказано в самих колядках, про що згадував М. Сумцов:

«Велика кількість колядок створена з метою:

Навчить дитя малии

Книги читати, в церков ходити,

Святе Рождество празником чтити,

Батька, матинку вирне любити»

(Сумцов 1888: 69).

Колядки є типовим зразком калокагатійності українського фольклору, взаємопроникнення в поетичному тексті його естетичних та моральних складників, де прекрасним є все – і внутрішнє, і зовнішнє в людині, її портрет і дії, атрибути і риси, що відповідають світопоглядам селянина на добро в розумінні найвищого блага. У колядках реалізується оптимістична модальність життєствавлення, поняття про досконалість, гармонійність, благополуччя.

Колядки часто групують за адресацією кожному з членів родини, що є виявом демократизму української сімейної традиції. При колядуванні побажання складається окремо кожному – навіть немовлятам, які трактувалися, як окремі індивіди. У такій ідеальній колядковій родині панує злагода, мир і любов, кожен має своє коло обов'язків, поводить згідно з віковими і статевими нормами. В. Мосіяшенко твердить: «Говорячи про народний ідеал сім'ї, народна педагогіка виділяє її найхарактернішу рису – високе, космічне одухотворення, де союз чоловіка і жінки підноситься як поєднання двох небесних світил – сонця та місяця і ясних зірочок – їхніх діточок:

«А в тім саду три тереми:

А в першому – красне сонце,

А в другому – ясен місяць,

А в третьому – дрібні зірки.

Ясен місяць – пан господар,

Красне сонце – жінка його,

Дрібні зірки – його діти»

(Мосіяшенко 2005: 77).

Господар, пан господар – голова і захисник родини, він дбає про господарство, багатий урожай, щедрий приплід худоби, свою родину та пошану в громаді. Гіперболізовані описи пророкують рясні врожаї, копи збіжжя, стада худоби тощо. Господареві допомагає сам Господь. Він не лише наділяє його здоров'ям, щастям, а й сам особисто обходить його дім, обійстя, поле і скрізь порядкує. До пари йому і дружина – вірна помічниця, роботяща і метка, яка оберігає сімейну злагоду, виховує дітей тощо. Мальовничі описи одягу, надмір золота і срібла, коштовностей свідчать, з одного боку, про спадкоємність цих пісень з описами давнього князівського побуту, з іншого – про традиційні художні засоби змалювання ідеалізованого життя, багатства, достатку, його закликання, сугестії: «А за сим словом віншуємо вас, чесний та славний та величавий наш господарю (священний отче, добродію духовний, або як до кого) усім добром, усім гараздом, що собі в Господа бажаєте та думкою думаєте, щоби то так сталося. Поможі Вам, Боже, сі свята мирно опровадити, а других к радости і

веселости дочекати. А нам, колядникам, ласкаві будьте, не за зле мати, що ми у ваш чесний та величавий двір повернули. Поверни до вас, Господи Боже, ласкою своєю небесною на цілий рік і вік. Сим вас віншуємо, а саме усіма чеснотами, гречно, низько ся клонимо. Здорові будьте, в гаразді оставайте. Най буде честь і хвала новонародженому Ісусу Христу, на віки, амінь!» (Колядки і щедрівки 1919: 309).

У зображенні хлопця, парубка йдеться про підготовку його змалку до хліборобської праці, допомогу батькові і майбутню самостійність у господарстві. Хлопець є не лише хліборобом, а й воїном, захисником вітчизни, тому підноситься його лицарська звитяга, готовність до подвигу. Малюються картини його перемог над ворогом, боїв за рідний край. Чимало місця приділено пошукам пари, яку теж часто слід відвойовувати і здобувати, подальшому одруженню тощо. У колядках звеличується і шанобливість хлопця до старших, слухняність щодо батьків, такі його здібності як спів, гра на інструменах та ін.

В описі дівчини перше місце відведено її вроді, вона порівнюється з сонцем, зорею, пишною рожею, червоною калиною. Тут домінує тема любові і одруження, вірності в кохання, скромності та працьовитості. Українську дівчину підносять понад царівни і королівни, позаяк вона вродлива, велична, сповнена власної гідності, такою вона постає в одній із народних колядок. Р. Кирчів так пояснює популярність і збереженість творів цього жанру в середовищі народу: «В колядках і щедрівках говориться про обов'язок людини, особливо чоловіків, служити громаді, захищати Вітчизну від ворогів, боротися з кривдою, несправедливістю, бути чесним, шанувати батьківські традиції. Велика увага в них приділена таким категоріям як людяність, співчутливість, милосердність у взаєминах. Коротше: величальний, утверджувальний пафос народних колядок і щедрівок спрямований до найбільш сокровених житейських справ людини і основних, неперехідних ціннісних субстанцій. Саме ця багата гуманістична сутність колядок і щедрівок – одна й з найголовніших причин їх довговічності і глибокої вкоріненості в народній традиції. А ще улюбленими вони стали за властивий їм оптимістичний заряд, світлий настрій, святково-романтичну піднесеність над важкою буденною працею» (Кирчів 1991: 19).

Зрозуміло, що колядковий світ різко різнився від реального. Його важливою функцією, яку зауважили дослідники, було накликання, напророчення, приваблення, приближення ідеального життєвого світу: «Ставлячи господаря чи господиню в осередку такого і д е а л ь н о г о (вимріяного) о б р а з у щ а с т ь я й б а г а т с т в а, колядка неначе заворожує його здійснення, напророчує успіхи в господарстві, добрий урожай, приплід худоби, густі рої, віщує радість у хаті» (Колеса 1938: 43). І. Франко відтак відзначив компенсаторну функцію колядок, які переносили думки селян «у якийсь світ, близький і різний їм, а при тім зовсім відмінний від того, серед якого минає їх убоге, клопітливе життя. Пісня вивідає простими словами їх найглибші сердечні бажання, показує їх не як бажання, а як дійсність. Слухаючи колядки, такий бідолаха хоч на хвилину бачив себе заможним господарем... пісня радує його, а глухе почуття дійсних життєвих клопотів хоч на хвилю уступає на бік, впливає сльозами, – не гіркими, але такими, що облегшують душу. Оце і єсть сила і суть поезії» (Франко 1902: 10).

#### **Висновки та перспективи**

Отже, рід, родина користувалися величезною повагою в українському традиційному суспільстві, адже в давні часи виживання було можливе лише в колективі – родовій общині. Тому зображення роду (родини) в українському фольклорі підноситься до рівня вищих екзистенційних цінностей людини. Поняття «рід», «родина», «родичі», «рідна земля», «батьківщина» у фольклорі вербалізуються у складі концептів «свій/чужий». Вигнання з родини, залишення поза родом, позбавлення родичів замальовується як велике нещастя, недоля, з великим теплом і співчуттям у фольклорі замальовується сирота, у народі вважалося великим гріхом скривдити безбаченка. Так само маргінальним був статус вдови, яка завдяки незахищеності могла підлягати обмовам і обструкції. Героїнею багатьох українських ліричних пісень

є жінка, що виходить заміж і відділяється від свого роду, переходячи до іншого, до чужої, часто ворожої сім'ї. Образ чужої, недоброї родини набуває різко негативної семантики у піснях та приказках. Тут показано підлегле становище жінки (молодиці) в новій родині, відчуття відірваності від роду передається через локуси, які їй треба долати, аби добутися до рідних.

Родина – це й рідний край, мати-батьківщина. Через рід, родину приходить усвідомлення належності індивіда до більшого утворення – держави, формуються почуття патріотизму, любові до батьківщини. У народній поезії можна виокремити синонімічно-варіативний ряд висловів на позначення рідної землі: *рідна сторона, сторононька, рідний край, країна, україна, край веселий, своя земля, славна Україна* тощо. На іншому полюсі – *далека сторона, чужий край, чужина, далека чужина, чужа чужина* та ін. У значенні вітчизни, краю, родини може поставати хата, яка в цьому сенсі набирає сакральних вимірів як зовні, так і всередині (архетипи: дім–поле–храм). Високе устремління до «належного», його злиття із суцям знаходимо в колядковому світі ідеальної селянської родини, де панує злагода, мир і любов.

Залучення фольклорних джерел до аналізу традиційної народної культури є плідним і перспективним у справі її вивчення та популяризації.

### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Гайдай М. М. Народна етика у фольклорі східних та західних слов'ян. Київ: Наукова думка, 1972. 200 с.
- Галицько-руські народні легенди: Зібрав Володимир Гнатюк // *Етнографічний збірник*. Львів, 1902. Т. XII–XIII. Т. 2. 288 с.
- Гримич М. В. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців (Когнітивна антропологія). Київ: АТ «Віпол», 2000. 380 с.
- Грушевська К. Думи про пригоди на морі Поповича // *Первісне громадянство та його пережиток на Україні*. Київ: Державне видавництво України, 1926. Вип 1–2. С. 1–35.
- Жайворонок В. В. *Знаки української етнокультури*: Словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. 703 с.
- Жартівливі пісні: Родинно-побутові / упоряд. О. І. Дей, М. Г. Марченко, А. І. Гуменюк. Київ: Наукова думка, 1967. 801 с.
- Календарно-обрядові пісні / упоряд., вст. ст., прим. О. Чебанюк. Київ, 1987. 392 с.
- Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. Київ: АТ «Обереги», 1994. Книга I. 400 с.
- Кирчів Р. Передмова // *Колядки і щедрівки*. Київ: Музична Україна, 1991. С. 5–51.
- Кісь О. Мати : соціокультурні аспекти материнства // *Народна культура українців*. Київ: Дуліби, 2012. Т. 3: *Зрілість. Жіноцтво. Жіноча субкультура*. 2012. С. 217–234.
- Колесса Ф. Українська усна словесність. Львів: Друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1938. 643 с.
- Колядки і щедрівки / зібрав Володимир Гнатюк // *Етнографічний Збірник*. 1914. Т. XXXV–XXXVI. Т. 1–2.
- Костомаров Н. Семейный быт в произведениях южнорусского народного песенного творчества // *Костомаров Н. И. Литературное наследие. Автобиография Н. И. Костомарова : Стихотворения, сцены, исторические отрывки, малорусская народная поэзия, последняя работа*. СПб., 1890. С. 287–477.
- Липа Ю. Призначення України. Львів: Укр. книгарня «Говерля», 1953. 308 с.
- Маковій Г. П. Затоптаний цвіт: народознавчі оповідки. Київ: Український письменник, 1993. 243 с.
- Мосіяшенко В. А. Українська етнопедagogіка: навч. посібник. Суми: ВТД «Університетська книга», 2005. 176 с.

- Огієнко І. Наша літературна мова / упоряд., авт. передм та коментарів М. С. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 2017. 356 с.
- Охримович В. Значение малорусских свадебных обрядов. *Этнографическое обозрение*. 1892. Кн XV. С. 1–55.
- Разумцева Г. І. Морально-етичні погляди українського народу за фольклорними джерелами: аксіологічний аспект: автореф. дис... канд. філософ. наук. Київ, 2004. 18 с.
- Соціально-побутові пісні / упоряд, вст. ст. прим. О. М. Хмилевської. Київ: Дніпро, 1985. 331 с.
- Сумцов М. Вага і краса української народної поезії // *Сумцов М. Малюнки з життя українського народного слова*. Харків: б. в., 1910. 64 с.
- Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществомъ. Юго-Западный отдѣль. Матеріалы и изслѣдованія собранныя д. чл. П. П. Чубинскимъ. СПб ; репринт. вид. в 7-и т. Київ: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. 2011. Т. 5. 1242 с.
- Українські народні думи та історичні пісні / упоряд. О. Таланчук. Київ: Веселка, 1990. 240 с.
- Українські пісні, видані Максимовичем. Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. 344 с.
- Франко І. *Що таке поезія?* Передмова // *Вибір декламацій для руських селян і міщан*. Львів. 1902. С. 10–11.

## REFERENCES

- Hayday M. M. (1972) Narodna etyka u fol'klori skhidnykh ta zakhidnykh slov'yan [Folk Ethics in the Folklore of the Eastern and Western Slavs]. Kyiv: Naukova dumka. 200 pp. [in Ukrainian].
- Hrymnych M. V. (2000). Tradytsiynny svitohlyad ta etnopsykholohichni konstanty ukrayintsiv (Kohnityvna antropohiya) [Traditional worldview and ethnopsychological constants of Ukrainians (Cognitive Anthropology)]. Kyiv: AT «Vipol». 380 pp. [in Ukrainian].
- Hrushevs'ka K. (1926). Dumy pro pryhody na mori Popovycha [Dumas about adventures on the sea of Popovich]. *Pervisne hromadyanstvo ta yoho perezhytok na Ukrayini* [Primary citizenship and its survival in Ukraine]. Kyiv : Derzhavne vydavnytstvo Ukrayiny, Vyp. 1–2. pp. 1–35 [in Ukrainian].
- Zhayvoronok V. V. Znaky ukrayins'koyi etnokul'tury: Slovnyk-dovidnyk [Signs of Ukrainian Ethnoculture: Dictionary-Directory]. Kyiv: Dovira, 2006. 703 pp. [in Ukrainian].
- Zhartivlyvi pisni : Rodynno-pobutovi (1967) [Horrible songs: Family-domestic] / uporyad. O. I. Dey, M. H. Marchenko, A. I. Humenyuk. Kyiv: Naukova dumka. 801 pp. [in Ukrainian].
- Kalendarno-obryadovi pisni (1987) [Calendar ritual songs] / uporyad., vst. st., prym. O. Chebanyuk. Kyiv. 392 pp. [in Ukrainian].
- Kylymnyk S. (1994) Ukrayins'ky rik u narodnykh zvychayakh v istorychnomu osvittleni [Ukrainian year in historical light of folk customs]. Kyiv: AT «Oberehy». Kn. I. 400 pp. [in Ukrainian].
- Kyrchiv R. (1991) Peredmova. *Kolyadky i shchedrivky* [Christmas carols and shedrivkis]. Kyiv: Muzychna Ukrayina. pp. 5–51 [in Ukrainian].
- Kis' O. (2012). Maty: sotsiokul'turni aspekty materynstva [Mother: sociocultural aspects of Motherhood] *Narodna kul'tura ukrayintsiv* [Folk Culture of Ukrainians]. Kyiv: Duliby, 2012. Vol. 3: *Zrilst'. Zhinotstvo. Zhinocha subkul'tura* [Maturity. Womenfolk. Female subculture]. pp. 217–234 [in Ukrainian].
- Kolessa F.(1938) Ukrayins'ka usna slovesnist' [Ukrainian oral literature]. L'viv: Druk. Nauk. T-va im. Shevchenka. 643 pp.
- Kolomyuky (1906) Vol. I–III / zibrav Volodymyr Hnatyuk // *Etnohrafichnyy zbirnyk*. Vol. 18. 315 pp.

- Kolyadky i shchedrivky (1914) [Christmas carols and shedrivkis] / zibrav Volodymyr Hnatyuk // *Etnografichnyy Zbirnyk*. XXXV–XXXVI. Vol. 1–2.
- Kostomarov N. (1890) Semeynnyy byt v proyzvedenyakh yuzhnorusskoho narodnaho pesennoho tvorchestva [Family life in the works of South Russian folk song creativity] *Kostomarov N. Y. Lyteraturnoe nasledie. Avtobiografiya N. Y. Kostomarova : Stykhotvoreniya, stseny, ystorycheskie otryvky, malorusskaya narodnaya poeziya, poslednyaya rabota* [Literary heritage. Autobiography N. I. Kostomarov: Poetry, scenes, historical excerpts, non-Russian folk poetry, last work]. SPb., pp. 287–477 [in Russian].
- Lypa Y. U. (1953) Pryznachennya Ukrayiny [Appointment of Ukraine]. L'viv: Ukr. knyhnarnya «Hoverlya». 308 pp. [in Ukrainian].
- Makoviy H. P. (1993) Zatoptanyy tsvit: narodoznavchi opovidky [Rampled flower: ethnographic tales]. Kyiv: Ukrayins'kyy pys'mennyk. 243 pp. [in Ukrainian].
- Mosiyashenko V. A. (2005). Ukrayins'ka etnopedahohika [Ukrainian ethnopedagogy]: navch. posibnyk. Sumy: VTD «Universytets'ka knyha», 176 pp. [in Ukrainian].
- Ohiyenko I. (2017). Nasha literaturna mova [Our literary language]/ uporyad., avt. peredm. ta komentariv M. S. Tymoshyk. Kyiv: Nasha kul'tura i nauka, 356 pp. [in Ukrainian].
- Okhrymovych V. (1891; 1892) Znachenye malorusskykh svadebnykh obryadov i pesen v istoryi evolyutsyyi sem'y [The importance of Little Russian wedding rites and songs in the history of the evolution of the family]. *Etnohrafycheskoe obozrenye*. no 4. pp. 44–106 ; Kn. XV. pp. 1–55 [in Russian].
- Razumtseva H. I. (2004) Moral'no-etychni pohlyady ukrayins'koho narodu za fol'klornymy dzherelamy: aksiolohichnyy aspekt [Moral-ethical views of the Ukrainian people according to folklore sources: axiological aspect]: avtoref. dys. kand. filosof. nauk. Kyiv. 18 pp. [in Ukrainian].
- Sotsial'no-pobutovi pisni (1985) [Social-household songs] / uporyad, vst. st. prym. O. M. Khmilevs'koyi. Kyiv : Dniipro. 331 pp. [in Ukrainian].
- Sumtsov M. (1910). Vaha i krasa ukrayins'koyi narodnoyi poeziyi [Significance and beauty of Ukrainian folk poetry]. *Sumtsov M. Malyunky z zhyttya ukrayins'koho narodnoho slova* [Drawings from the life of the Ukrainian folk word]. Kharkiv: b.v., pp. 64. [in Ukrainian].
- Trudy etnografychesko-statystycheskoy ekspedytsiy v Zapadno-Russkiy kray, snaryazhennoy Imperatorskym Russkym Heohrafycheskym Obshchestvom. Yuho-Zapadnyy otdel (2011). [Proceedings of the ethnographic-statistical expedition in the West-Russian region equipped by the Imperial Russian Geographical Society. Southwest depart]. Materialy y yzsedovaniya sobrannyya d. chl. P. P. Chubynskym. SPb.,; reprints. vyd. v 7-y vol. Kyiv: IMFE im. M. T. Ryl's'koho. Vol. 5. 1242 pp. [in Ukrainian].
- Ukrayins'ki narodni dumy ta istorychni pisni (1990) [Ukrainian folk dumas and historical songs]/ uporyad. O. Talanchuk. Kyiv: Veselka, 240 pp. [in Ukrainian].
- Ukrayins'ki pisni, vydani Maksymovychem (1962) [Ukrainian songs, published by Maksimovich]. Kyiv: Vyd-vo AN URSSR. 344 pp. [in Ukrainian].
- Franko I. (1902) Shcho take poeziya? Peredmova do zb. *Vybir deklamatsiy dlya rus'kykh selyan i mishchan* [What is poetry? Foreword to collection “The choice of declamations for Russian peasants and townspeople”]. L'viv. pp. 10–11. [in Ukrainian].

*Received: 23 June, 2021*